ПОБАЧЕННЯ В АСТРАХАНІ

Євгену Степановичу Шабліовському з пошаною присвячую

Люблю Астрахань! Культура! — мовив Титовський, із смаком відкусуючи пирога. Ніде правди діти — апетит йому не зраджував усю довгу дорогу.— Культура...— повторив він мрійно.— Коли я там був востаннє, Богдане Панасовичу, таке вже барильце кав'яру чорненького, свіженького привіз додому!

"Цікаво, "востаннє" він також їздив з подібною місією?" — подумав Богдан Панасович. Звичайно, не спитав, зайва цікавість тільки на шкоду — це він уже давно добре засвоїв.

— Щось душно в приміщенні,— сказав він,— піду на палубу, на свіже повітря. Я мамі в Ростові не встиг написати.

— Підіть, підіть, Богдане Панасовичу, а я полежу трохи,— спокійно зауважив, сиріч дозволив супутник. — Моє шанування вашій високочтимій мамаші.

Ще б пак не "високочтима"! Стільки наготувала на дорогу — і як тільки примудрилась у чужому місті все те зробити! Та ще й сунула, крім тих, що належало, конвертика Титовському в кишеню, дуже це делікатно проробивши.

— Вам же неблизький шлях, щоб не голодували в дорозі.— І Титовський зазначив про себе: "Яка інтелігентна дама — в конвертику!" А тон у неї був зовсім не прохальний, а спокійно-наказовий, як у всіх респектабельних пань.

Титовський простягнувся на полиці.

"Як не їсть, то спить, як не спить, то їсть, а служба йде",— подумав Богдан Панасович. Нічого, все-таки йому самому пощастило з таким супутником — "мужчиной, приятным во всех отношениях",— як він написав матері,— ну, наскільки може бути приємним поліцейський урядник, який мусить супроводити його до Астрахані, здати під офіційну розписку в канцелярії генерал-губернатора, а той вже відправить його далі, напевне, в один з Ярів; їх тут, повітових містечок на низу Волги, аж кілька — і Красний, і Світлий, і Чорний. Кажуть, все ж таки "найчорніший" — Красний, туди частіше засилають, ну, то вже новомосковського урядника Ти-товського не стосується, і він собі цим голови не морочитиме.

Але й Титовський вважав, що підопічний трапився йому також "приємний". Він одразу побачив своїм досвідченим оком, що ніяких пригод з ним не буде, нікуди той не втече — просив же матір писати якнайчастіше, а молодесеньку дружину приїхати якнайшвидше, тільки він влаштується,— і все те було щиро і навіть зворушливо. Титовського не проведеш! А мати так уже благала бути в дорозі обережним, не застудитися, адже кілька місяців сип пролежав із запаленням легенів у лікарні тюремного замку! І щоб обов'язково писав листи з кожного великого міста, що проїздитимуть, і де довго пробудуть.

Ну, як усі матері, наче якесь маля, а не доросла людина.

Хай іде, примоститься десь на палубі і одписує, а то й справді тут повернутися ніде, а як цигарку запалиш — кашлем заходиться.

Не можна сказати, щоб на палубі було зручно писати. Ну й вітер знявся! Треба було тримати папірця, щоб не пошпурив у воду. А каламутні з сиво-свинцевими гривами хвилі за бортом вирували і від коліс пароплава, і від волзького розбишацького вітру, а, певне, ще й від весни,— коли можна розлитися на всю широчінь, і сваволити, і бешкетувати.

Писати було незручно, отак тримаючи папір, але ж треба було скористатися часом, що він "наодинці", хоч на палубі юрбилося багато людей. Багато різних людей, та, дяка богові, нема їм діла до нього, на лобі в нього ж не написано, що везуть його в заслання. А втім, добре, коли, підрахувавши все, він довів мамі і Михайлові, що далеко краще їхати в супроводі жандарма, оплативши йому дорогу, ніж вирушати етапом з групою арештантів.

Боже мій, він не знав, як мама плакала, читаючи його підрахунки в листі з новомосковської тюремної лікарні. "Я не в малій ажитації,— писав він.— З розкладу етапних маршрутів дізнався, що подорож триватиме два місяці, а може, й довше. Дивлячися, скільки затримають в Астрахані і як одправлять у повітове містечко. Якщо знову станемо, то чекати тут тижні, бо арештантський пароплав, який привезе мене, піде другого дня, а наступний — аж через три тижні, отже, два місяці шляху..."

Він найдужче турбувався, що дружина, друга його дружина,—мати ніяк не могла з цим примиритися,— його молоденька Женя, котра тільки-но закінчила гімназію, не встигне приїхати його відвідати. Та найдужче роз'ятрили материнську душу дальші дрібні підрахунки. "Якщо я зупинятимусь у тюрмах — значить, два місяці тюрми, обшуків, неодержання листів, нечитання і т. п., проте хоча їжа, тепла вода для чаю, цукор і інше обійдуться не менше п'ятдесяти копійок на добу, це дасть максимум на два місяці тридцять карбованців витрат. А якщо зупинятися в гостиницях, то треба покласти мінімум один карбованець. Значить, виходить днів вісім подорожі — п'ятдесят-шістдесят карбованців витрат. Але візьмемо тридцять карбованців. У такому разі я можу мати лише тридцять фунтів багажу — себто частину плаття і частину білизни. А всього у мене з книжками до 5-ти пудів".

Ох, як він усе вирахував — і скільки коштуватиме, якщо вирушить етапом і доведеться книги і одяг надсилати товарним поїздом, і скільки коштуватиме, коли заплатить "сопровождаю щем у" за дорогу туди й назад. У матері — Марії Олександрівни — голова йшла обертом. Підраховував і чоловік її — Михайло Дем'янович Лобач-Жученко,

Богданів друг, товариш і майже ровесник. Виходило, що з жандармом перевитрат лише на двадцять два карбованці. Найдужче вражали оті дрібні підрахунки, думки, що рушати етапом, зупинятися по тюрмах дешевше... Ні, ні, хай дорожче, хай вдвічі, втричі дорожче — вона дістане грошей, хай він відчує себе хоч на такій відносній волі!

А поліцейського урядника, якого призначать^ вона вже зуміє прихилити, щоб був він у дорозі

приємним супутником, а не жандармом при ареш-' танті. Ох, замолоду — давно, боже, як давно казав Іван Сергійович Тургенев, що є в неї дар робити з людьми, що хоче.

Між інцікм, частина цього дару — прихиляти, чарувати людей — перейшла і до Богдана, тільки зараз після всіх цих халеп, хвороб у тюрмі, несподіваних сімейних змін, несподіваної неспокійної любові йому не до "чарування".

Марія Олександрівна тільки глянула на Титов-ського, зрозуміла, що це людина тієї віри, за яку більше сала дають, і одразу знайшла вірний тон респектабельної дами, яка не лічитиме копійки, коли йдеться, щоб син їхав у пристойних умовах.

А гроші — це вже відданий Михайло напоумив позичити у нового знайомого, який сам повернувся з "мест, не столь отдаленных", жив тепер неподалечку від них у Богуславі і з ними заприятелював.

Хороші люди завжди до неї, Марії Олександрівни, тяглися.

От і поїхав її Богдан, старший син, із супутником — "мужчиной, приятным во всех отношениях", і цілком мирно, не дратуючись, провели в дорозі час. Титовський їв і спав, спав і їв, а Богдан дивився, думав, згадував і намагався подолати і сум, і тривогу, і зайві бажання.

Але чим ближче була мета подорожі — Астрахань, тим дужче не давало спокою одне бажання — потаємне і невідступне і яке він мусив здійснити що б там не було.

•¡" ^" "¡"

Від суму, на щастя, відволікали дрібниці, дорожні потреби, і навіть деякі розважали, про які слід було написати матері, щоб вона теж трохи розважилася і заспокоїлася за нього,

Навіть власним коштом досить довга дорога аж з Катеринославщини: Новомосковськ—Ростов-на-Дону—Калач—Царицин—Астрахань.

Розважив Богдана і повернув, хоч на короткий час, властивий у молодості гумор — Ростов.

Спочатку він порадився з Титовським, ну, зовсім по-приятельськи, вигадавши цілком вірогідний мотив,— незручно, мовляв, з'являтися до астраханського губернатора, який особисто мав направити його далі, у такому обтріпаному вигляді, адже все ж таки він кандидат математичних наук, закінчив Санкт-Петербурзький університет.

— Аякже, аякже,— підтакував Титовський, задоволений з спокійного, ледь жартівливого тону Богдана Панасовича.— Та це ми встигнемо зробити в Ростові. Зайдете в крамницю, купите якийсь пристойний костюмчик.

— Пристойний, але недорогий,— зауважив Богдан Панасович.— Адже я жив у Ростові, я знаю там крамниці.

— Зробимо, зробимо,— погодився Титовський, а що той жив у Ростові — хіба він сам не знав? Саме ж у Ростові було Богдана Панасовича Марковича заарештовано за те, що переховував політичного злочинця,

народовольця Івана Манучарова, Манучар'янца, який втік з харківської в'язниці. Обидва чинили, як записано в справі, "збройний опір". Цього Богдана Марковича вже давно взяли на замітку, ще як він жив у Москві і вештався по робітничих артілях, може, ще там заарештували б, та він раптово зник і опинився згодом у Ростові. Працював собі ніби спокійно викладачем математики, та от, виходить, не поривав своїх зв'язків. Ну, того Манучарова присудили на п'ятнадцять років у Шліссельбург, а цього на заслання, в Астраханську губернію. Теж не мед, проте жити можна.

"І навіщо це йому все здалося? — думав Титов-ський.— Видно, такий гарний мужчина був, зараз, звичайно, охляв у тюрмі, та ще й хворів довго, освічений, за кордоном змалку жив і потім до Парижа їздив... На біса це йому все — оті підпільні друкарні, "ходіння в народ", ремісником після Петербурзького університету працював, а міг би на вигідній посаді бути, жив би та й жив із сім'єю у повному достатку... Вже ж не юнак... А взагалі — людина приємна, не горда, і, видно, свого часу любив і погуляти, і пожартувати".

Одне непокоїло Титовського — не захворів би у дорозі, і не з особливого жалю до супутника, а просто тоді клопоту не оберешся, та ще завжди при пересадках морока з багажем — книжок везе хтозна-скільки. Без цього подорож була б для нього цілковитим відпочинком — ніякого тобі бруду поліцейського життя, чом і не піти з ним у крамницю, хай приодягнеться.

Навіть приємніше буде з ним з'явитися в канцелярії генерал-губернатора — не чортзна-що супроводив!

Отак міркував Титовський, і в Ростові-на-Дону пішли удвох до крамниці готового одягу. Титовський тримався як добрий знайомий, щоб не притягати нічиєї уваги, а коло невеличкої крамниці з вивіскою "Паризька мода" лишився на вулиці, розглядаючи у вітрині манекен — молодика з ідіотським обличчям у костюмі з претензією на якусь екстравагантність.

У крамниці молодий прикажчик з не менш "розумним" обличчям, ніж у манекена, поглянув презирливо на Богдана Панасовича і, кинувши перед ним недбало поганенький костюм, назвав з апломбом ціну — дорогу і для такого костюма і неможливу для покупця. Богдан Панасович трохи не скипів, та стримався і почав торгуватися, хоча ніколи цього не робив.

— Ну, хоч три карбованці уступіть.

— Ніяк не можу,— уперто й пихато твердив прикажчик.— Ну, четвертак вже, бог з вами, збавлю.

— Який четвертак? Ви ж самі бачите, який нікудишній матеріал.

— І не кажіть, добродію,— закопилив той губу. Навіть із цим справді поганеньким матеріалом

не хотілося розставатися, йти кудись-інде.

У цю мить зайшов, очевидно, сам хазяїн, старий єврей; прикажчик ще нахабніше і неприступніше заговорив з Богданом Панасовичем. Раптом старий здивовано мовив:

— Добрий день! Як давно ви нічого не купували у нас! Ви кудись їздили? — І тут він буквально вирвав з рук прикажчика костюм.— Що ти даєш панові? Ти не бачиш, що такому панові треба? Пробачте ласкаво! Він торгується з паном за якісь три карбованці і дає хтозна-що! Вийми мерщій брюки з тієї полиці, трикові. Вони підійдуть до піджака. У вас, пане, буде чудова літня пара. Жилет сюди не потрібно. За все десять карбованців. Це вас влаштовує?

Це виходило навіть дешевше, ніж виторговував сам покупець.

Приміряючи до постаті Богдана Панасовича піджак, старий прошепотів по-німецьки:

— Sind Sie jetzt frei? Ich weiss alles! 1

Богдан скосив оком на вікно. Там стовбичив його супутник. Старий болісно зітхнув.

— Може, вам ще шо треба, шановний пане? Ми постараємось швидко все зробити.

Богдан усміхнувся. Йому стало радісно не від виторгуваних грошей, а від тепла сторонньої людини, яку він, може, не впізнав, коли б зустрів не в крамниці.

— Ви знаєте що,— згадав Богдан, — у мене є шматок чесучі, я хотів би зробити літній капелюх, знаєте — "здрастуй-прощавай", чи можна було б зробити швиденько? Я завтра їду далі.

— О! Ви ще питаєте, чи можна швидко зробити! А хто робить найкращі капелюхи в усьому Ростові? Мій брат Ісаак, от хто робить. Він вам зробить на завтра за останнім паризьким фасоном "здрастуй-прощавай".— І додав, примруживши одне око: — Хай так і вийде — кому "здрастуй", а кому "прощавай",— і багатозначно зиркнув на вулицю, саме прикажчик вийшов. Старий дбайливо загорнув пакунок. Богдан вдячно потиснув йому руку і вийшов, задоволено притуляючи до грудей обнову.

— Ну що, порозумілися з жидом? Христопродавці! Виторгували хоч трохи?

— Все гаразд,— відповів Богдан.— Давайте зайдемо перекусимо.

Він знав, що цією пропозицією він найшвидше може припинити такі ламентації.

Тут, у Ростові, не міг він обминути ї книгарні. Але там спочатку перелякався ще дужче, ніж від ціни прикажчика. Книгопродавець також пізнав його, та одразу нагадав, що Богдан Панасович заборгував йому тридцять три карбованці вісімнадцять копійок.

— Звідки? Чому? — злякався Маркович.

— А ви, добродію, два роки читали мої бібліотечні книги — це чотирнадцять карбованців, потім взяли "Критику чистого разума" Канта, а потім...

Він тримав перед собою папірець і швидко відбивав пальцем на рахівниці, а Богдан то бліднув, то червонів і кляв себе — навіщо зайшов? — таких "зайвих" грошей вій просто не мав! Та раптом книгопродавець зсунув окуляри на кінчик носа і сказав:

—■ Ви можете заплатити цей борг книгами Марка Вовчка, пам'ятаю, колись пропонували взяти на комісію, та чомусь відклали, а в мене, між іншим, кілька разів питали її романи.

Богдан полегшено зітхнув. Мама виручить, безперечно, виручить, надішле книги!

Про це все треба було їй написати тут, на палубі, міцно тримаючи на колінах папірець, щоб вітер не вихопив та не кинув у Волгу.

Ці справи, лист відволікли Богдана од сумних думок. Треба й маму заспокоїти. Він писав: "Наближаюсь до Астрахані бадьорим і готовим на всі випробування. Ваша любов і дружини мене підтримують".

Звичайно, підтримують. Мама завжди підтримує— кидає все своє і летить на допомогу. І раптом гостра думка пройняла його. А власне, чи не через них "кинула" вона і своє найдорожче, найдо-рогоцінніше — свою працю? Для них. Для нього, старшого сина, для Борі — маленького, для чоловіка — Михайла Дем'яновича, поринувши в його постійні службові непорозуміння. Так, так, найбільше через них вона відійшла так далеко від літературного життя, свого справжнього життя, і навіть не може чути свого славного літературного імені Марко Вовчок, замінивши його на пані Лобач-Жученко. Хіба можна його замінити? Вона дратується, коли їй нагадують Марка Вовчка. Невже тільки ті літераторські петербурзькі свари так відштовхнули її від її яскравої творчості? Можливо, то був перший, але такий важкий поштовх — хіба мало переживають ущипливих неприємностей усі письменники?

Але втеча з Петербурга, шлюб з Михайлом, малий Боря — і потроху, потроху, наче зв'язана тонкими, а втім, міцними нитками по руках і ногах одними дрібними турботами не властивого для неї побуту, переїздами з міста до міста, змінами "служб" Михайла — чесного, порядного, відданого і — такого обмеженого в усьому! Вона, яку так любив Митя Писарев, яку шанували Герцен, Добролюбов, Микола Гаврилович Чернишевський...

Микола Гаврилович Чернишевський...

Хай все що завгодно буде в Астрахані, хай як завгодно прийме його генерал-губернатор Цеймерн, від якого залежить його дальша доля, "і сам на-цеймерю коли що",— писав він жартома в листі. Одне слово, як там не буде,— в Астрахані він мусить побачити Миколу Гавриловича Чернишев-ського.

І враз все відійшло. Він немов затремтів увесь внутрішньо. Невже це здійсниться — він побачить Чернишевського? І не жаль за матір, а якась світла і болісна хвиля подяки залила його.

Адже мати, мати виховала його так змалку, її друзі, і хіба картає його хоч коли за той шлях, який він обрав? І чому забуває він, як каже вона йому — хай не знають, що я Марко Вовчок, у цій глушині мені легше буде допомогти тобі і твоїм товаришам як дружині скромного службовця Ло-бача-Жученка.

А хіба всі забули славного Марка Вовчка?..

* * *

Визирнуло сонце, і вода вже була синьою-си-ньою. На узбережжі, на острівцях сиділо безліч птахів, цілком байдужих до людей, що пропливали рікою.

— Дивись, орлята,— мовив літній дядько парубійкові.

— І не бояться,— здивувався той.

— А чого їм боятися. У ватаг рибу тягають, а потім злетів — лови! Вони з крилами, їх не піймаєш.

■— Он як одне орля знялося! Просто тобі до сонця! — в захопленні вигукнув хлопець. — Добре з крилами!

Тут і там на берегах все більше з'являлися ватаги — рибальські становища, калмицькі кибитки, виростали перед очима ліси щогл, рей, стояли на якорях барки, чималі човни — "кусові", метушилися між ними менші — "косові", одне слово — все як належить коло чималого міста на великій ріці, і вже видно було — височить над усіма будовами славетний Астраханський собор.

— Люблю Астрахань! Культура! — повторив укотре Титовський, із задоволенням показуючи на строкату юрбу на причалі.

* * *

Щось різнобарвне, різномовне, розкошлане, галасливе виникло перед очима Богдана, оточило їх, гомоніло, торсало, сіпало. Титовський владно відштовхнув малих босих циганчат і, наче сам персидський шах, пройшов повз перекупок, які тут, на причалі, гукали, продавали. Лунали мови: татарська, калмицька, вірменська, персидська і, звичайно, російська, але дуже далека від зрозумілої російської, з незвичними для Богданового вуха наголосами, перекрученими словами. Халати, персидські малахаї маяли перед очима, метляли широкі пістряві спідниці на циганках, на їхніх чорних кучерявих гривах бряжчали срібні монети та намисто, чорні очі блискали лукаво, наче в них одразу виникала тисяча планів — як обдурити, заворожити, причарувати і головне — виманити гроші. Калмики, навпаки, дивували якимось добрим, умудрова-ним поглядом, наче давно вже знали — однаково усі їх' обдурять і скривдять. Перси трималися незалежно. Татари хазяйновито, але обережно. Без Титовського важко було б подолати цей ярмарковий простір на причалі.

— А що на татар-базарі робиться! — зауважив жандарм. Він як господар (жандарм скрізь господар, коли поряд нема вищого начальства) підійшов до шереги візників, і вони благополучно виринули з цього "азіатського" моря і подались до "Європи"— будинку генерал-губернатора, точніше, до його канцелярії.

Губернаторська резиденція містилася на досить пристойній і тихій вулиці, певне, влітку непаркій, зеленій, бо й зараз — адже був початок травня — старі тополі і акації були вкриті, немов ніжним зеленим серпанком, весняним листячком. Будинок мав цілком модерний вигляд. Вони, звичайно, не піднімалися мармуровими сходами, вкритими м'якими доріжками, в губернаторські покої, а зайшли в канцелярію, де, на подив Богдана Панасовича, на них не дуже звернули увагу і досить швидко "прийняли" — дали Титовському розписку без усяких причіпок та зауважень, які канцеляристи робили завжди в будь-яких випадках з

особливою насолодою. Чиновники були заклопотані і явно схвильовані чимось своїм.

Богдан Панасович знав, що він мусить з'явитися особисто на прийом до губернатора і тоді вже довідається про своє призначення (Титовський казав з певністю — Красний Яр). Він спитав, коли його прийме губернатор, і секретар відповів;

— їх превосходительство хворі. Вас прийме завтра вранці віце-губернатор. Сьогодні можете погуляти, познайомитися з містом. Пане Титовський, ви ж знаєте, в якій гостиниці зручніше влаштуватися.

Все було офіційно чемно і спокійно, і тоді Богдан теж офіційно спокійно спитав:

— А можна у вас дізнатися адресу пана Черни-шевського? Я хотів би його побачити.

— А чого ж, прошу,— досить байдуже мовив секретар і, навіть не заглядаючи в книги, сказав адресу.— Це недалеко від собору, найбільшого визначного архітектурного явища нашої Астрахані. Раджу уважно оглянути. Так, будь ласка, завтра

0 дев'ятій ранку вас прийме віце-губернатор.—

1 з мить подумавши, додав: — А до Миколи Гавриловича Чернишевського краще надвечір підіть. Удень він завжди працює.— І невідомо було, чи це повідомляється з уваги до праці Чернишевського, чи як узаконений дозвіл — коли можна піти. Мабуть, було і те, і друге. Адже Чернишевський жив тут уже четвертий рік, і хоча, звичайно, під невсипущим доглядом поліції, проте і як своєрідне "визначне явище" Астрахані — і краще вже, вирішило начальство, хай ходять до нього цілком відкрито, тим більше, що, за спостереженнями, Чернишевський сам не любив відвідин.

Богдан попрощався і вийшов. Титовський кинув йому вже не як арештанту, прибулому під його доглядом, а як супутнику, до якого звик у дорозі:

— Зачекайте мене хвилинку, Богдане Панасовичу, погуляйте, я зараз!

За кілька хвилин, що Богдан чекав на вулиці, Титовський встиг багато дізнатися. По-перше: на губернатора кілька днів тому було вчинено замах. Лише легке поранення. Губернатор ще лежить, і тому всіма справами займається віце-губернатор. Про це вже є в астраханських газетах, отже, ніякого секрету нема. Справді, потім, переглядаючи газети, Богдан прочитав у "Астраханских ведомостях" від 2 травня 1887 року інформацію, хоча про це вже знала вся Астрахань в той же день, коли стріляли.

"28 апреля в половине второго часа пополудни совершено покушение на жизнь начальника губернии, свиты его величества, генерал-майора Николая Максимовича Цеймерна. При входе его превосходительства в казенную палату на лестнице вольнонаемный писец Константин Семенович Гаврилов, 19 лет 7 месяцев от роду, нанес ему огнестрельную рану в голову из револьвера. Преступник задержан. Следствие производится".

В іншій газеті^—"Астраханском листке" — від ЗО квітня повідомлялось, що на питання про причину замаху Гаврилов відповів: "Лично против него ничего не имею, я стрелял как в губернатора".

Після такої сенсації з замахом на губернатора Титовський спитав про Чернишевського, просто з цікавості, за Марковича він вже не відповідав.

Йому розповіли, що з Чернишевського пильний нагляд вже знято три місяці тому, а то аж три агенти були постійно приставлені — один коло квартири чатував, а двоє на причалі — що, як утече!

— Просто сміх! Куди цей старий утече! — чмихнув молодший чиновник, але секретар зиркнув строго, щоб не розпускав язика,— хоч парафії і не чужі, та все-таки різні: канцелярія генерал-губернатора і поліція.

— Ну, а ваш як? — ніби мимохіть спитав він Титовського, але Титовський так багатозначно презирливо махнув рукою і скривив таку гримасу, що молодший розсміявся, а секретар, теж ще не старий, верткий молодик, з тих, що завжди уміють зробити потрібний вигляд, кивнув головою, мовляв — зрозуміло.

— Так, так, нехай побачаться... Дуже культурна людина... Тільки відлюдний занадто... Міг би тут інакше жити... адже велике губернське місто... інтелігенція... культурні люди...

Невідомо, що він розумів під цим, але недомовленість підвищувала його престиж перед звичайним поліцейським урядником.

Поснідали, як і в дорозі, вдвох — Титовський і Богдан Панасович. Як і в дорозі, замовив Титовський, заплатив за все Богдан. Титовський налив чарочки горілки. Йому і собі.

— Ну, за благополучне прибуття,— мовив він. Раптом у Богдана сколихнулась колишня юнацька жартівливість:

— Краще вже за благополучне відбуття!

Титовський не присікався, зареготав, одразу вихилив, крекнув. А Богдан підніс чарку і ще хвильку дивився на неї, наче не її бачив, а щось розглядав. Справді, немов жива мила давня картина постала перед очима.

Благенько обставлена невеличка кімната, посередині навколо столу тісно від молоді, студентів, дівчат, які з трудом добули собі право

вчитися, сидіти в аудиторіях поряд з ними, заробляти своїм власним трудом. На столі дешева студентська вечеря. Обличчя у всіх палають не від вина — від палких розмов, поривних мрій, сміливих рішень і обіцянок, підносять кружки з чаєм і співають з таким натхненним почуттям:

Выпьем мы за того, Кто "Что делать?" писал, За героев его, За его идеал!

Богдан усміхнувся. Так і зараз — вип'є він "за того, кто "Что делать?" писал"! Невже він тут близько? Кілька вулиць звідси? Невже він, Богдан, його побачить?!

^ * ❖ *

Все було відкладено на завтра. Візит до віце-губернатора, огляд Астрахані, знайомство з якимось Тряпічкіним у редакції астраханської газети — адже в маленькому містечку, де він опиниться, напевне, на роботу розраховувати не можна, хіба що кошики плести для рибальських ватаг! Значить, треба про всякий випадок познайомитися з тутешніми газетярами.

Сьогодні хоч і блукає він вулицями нового для нього міста, але не може нічого спостерігати, ні про що думати. Лише — "коли б уже вечір", як співала мама. А втім, на пошту заглянув, чи нема листа від неї і від Жені. Не було. Та сумні думки відігнав.

Сів відпочити на подвір'ї кремля, де височів дивовижний, незвичний для російської архітектури собор. Він нагадав Італію, було в ньому і щось східне, і вражало, що стоїть він уже віки і був свідком і учасником боротьби Стеньки Разіна, бо й на дзвініці його і в олтарях та притворах розігрувалася народна трагедія, а з крутих стін скільки летіло вбитих! Завтра, завтра Богдан огляне все і докладніше згадає давню історію, а сьогодні це середньовічне диво — стіни, церква, дзвініця, всі будови і

все подвір'я наче відмежовували його від усього міста з його метушнею і дали можливість зосередитися на своїх думках — і згадати історію "нову", і думати про "сьогодні".

Його особисте "сьогодні" тривожить і хвилює, Він побачить Чернишевського.

Він, Богдан Маркович, один із тисяч молодих людей на всій Русі великій з усіма її народами і племенами, для яких все свідоме життя було пов'язане з ім'ям Чернишевського, книга його стала священним дороговказом.

"А, певне, мені пощастило більше, ніж іншим,— усміхнувся сам собі Богдан.— Адже з дитинства я вже чув про нього, знав про нього. Це все мама... її друзі. В Італії, так, в Італії це ім'я повсякчас чулося в розмовах матері з Добролюбовим". Він, правда, тоді ще не дуже прислухався до їхніх розмов, він волів краще гасати з вуличними хлопча-ками-ровесниками.

Він пам'ятав, мама задоволено сказала: "Тепер я спокійна, мої твори друкуватимуть Добролюбов і Чернишевський". Те, що від друкування маминих творів залежить їхнє життя, Богдан розумів з самого малку, і Чернишевський ввижався йому головним там, у Петербурзі.

З Італії вони повернулись знову до Парижа, і, власне, він там виріс, бо з хлопчика став підлітком, майже дорослим, і багато чого він зрозумів раніше за своїх ровесників. Адже мама, ну й він, звичайно, приятелювали з багатьма поляками, що опинились у Парижі після повстання 1863 року, а дехто з них втік із в'язниць, заслання, приїздили люди з дорученнями від Герцена з Лондона. Хоч він був ще малим, коли приїхали за кордон, але ж він з матір'ю і батьком їздив у Лондон і добре пам'ятав Герцена, а з його дочкою стрічався і потім у Парижі і навіть танцював на "ялинці" у Тургенева! Люди, події, розмови —хіба минало все безслідно для цікавого, жвавого хлопця-підлітка? Він розумів, при

ньому говорять не все, але хіба він сам не знав, що його вчитель математики Сахнов-ський — справжній революціонер, який втік з-під арешту в Росії і, можливо, від страти, що добрий приятель студент-медик Карл Бенні — брат Артура, який також вже сидів у в'язниці. А скільки юнаків поляків брали участь у повстанні! Він знав, що їхній родич Митя Писарєв сидить у Петропавловській фортеці, і в них удома почали все частіше й частіше згадувати Чернишевського. Казали — він також заарештований.

Богдан пам'ятав — хтось із молоді приніс журнал.

— Маріє Олександрівно! Друзі! Уявіть! В нашому "Современнике" надруковано роман Чернишевського!

— Як?! Адже він заточений у Петропавловську фортецю!

— Так, так, в Олексіївському равеліні! Уявіть, не знаємо, яким чудом-дивом написав там і зумів передати Некрасову, а той надрукував! Прочитайте! Та це не роман — це просто наш Новий завіт! Ми дістали на кілька днів. Він зветься — "Что делать?". Справді, він і вчить, "что делать".

Всі знайомі тільки й говорили про цей роман. Гаряче сперечалися, передавали з рук у руки. Тоді Богдан не зміг його прочитати, не встиг, але скільки наслухався!

І раптом повідомлення в "Колоколе", а потім хтось із приїжджих, чи зі слів очевидця, чи сам очевидець, схвильовано розповідав у них про "гражданську страту" Чернишевського. Богдан сидів тихо в куточку, і цілу ніч потім ввижалися хлопцеві площа, жандарми і прив'язаний до стовпа чоловік без шапки з темним хвилястим волоссям, з очима, які так дивилися, що кожному здавалося — саме на нього, і ці очі приголомшували не стражданням, не гнівом, а якимось неймовірним спокоєм.

— Він був надзвичайно спокійний і спокійно дивився на всіх,— так розповідав очевидець.

Вночі хлопець марив, прокидався, знову наче потопав у півсні, і все здавалося — дивиться йому в живі очі прив'язаний до стовпа, спокійно дивиться, немов не його шельмують, а в очах його така непохитна впевненість своєї правоти, що аж страшно стає його катам, і хлопцеві хочеться закричати, кинутись, розв'язувати, бити тих, хто прив'язав. Хлопець скрикував, метався, подушка була мокра від сліз. Навіть мама прокинулась.

— Що з тобою, Богдасику?

— Що? Я нічого! — Соромно було признаватися, адже він вважав себе дорослим, але по-дитячому думав: а чому ніхто не кричав? не кинувся бити? визволяти?

...А сам закричав і кинувся бити уже студентом.

Але до того ще був у його житті Митя Писарєв, а він, Богдан, уже не відриваючися, читав, відчував, переживав "Что делать?".

Митя Писарєв сидів в Олексіївському равеліні Петропавловської фортеці тоді ж, коли й Черни-шевський, і він також писав там свої надзвичайні статті, які молодь читала запоєм. Він був ще зовсім молодий — двадцять шість років було Писарєву, коли його звільнили, і вони стали жити разом у Петербурзі — мама, Митя і він, Богдан; то був для нього такий щасливий час!

Маму до Миті Богдан не ревнував, скоріше Митю до мами, бо він був закоханий у Митю, як закохуються підлітки в своїх старших друзів. Коли Богдан прочитав статтю Писарєва про роман Черни-шевського "Что делать?", він заявив йому, що цілком з ним згодний,— всі люди мусять працювати і любити свій труд, і дуже шкода, що статтю не назвали так,

як надписав Митя, — "Мыслящий пролетариат", і він також хоче бути таким пролетарем. Мама була задоволена, що вони дружать, але тоді засміялася з його серйозного тону.

— А університет? — спитала вона.

— Коли станеться революція, всі пролетарі вчи-тимуться в університетах і працюватимуть. Адже так може бути? — спитав Богдан Писарєва.

Той не сміявся, він був справді радий, що юнакові подобалася його стаття, адже всі свої статті він писав від такого щирого серця!

— От тільки революція так одразу не настане, ти уважніше прочитай Чернишевського, її не купка людей вчинить, а весь народ повинен повстати, і його треба готувати до цього. А коли всі працюватимуть — не буде багатіїв і бідарів, не буде голодних і пригнічених, а всі багатства землі, науки, мистецтво будуть для всіх.

Богдан після писарєвської статті ще глибше зрозумів роман Чернишевського, і вчення соціалізму, і прагнення революціонерів.

Така раптова, безглузда загибель Миті... Він утонув, коли вони вдвох з Богданом купалися на відпочинку під Ригою... Потім університет. Звичайно, він зблизився із студентами найрадикальніших поглядів. От коли він і кричав і діяв.

Зараз тут, сидячи на лаві соборного подвір'я, Богдан усміхався. Може, то був його "зоряний час"—та перша велика демонстрація у Петербурзі коло Казанського собору, бо це ж тоді він кричав і кинувся бити, звичайно, не тих катів, що стояли на ешафоті Чернишевського, та хіба ж не такі знущалися з нього, великого страдника, що на той час вже понад дванадцять років конав на каторзі в Кадаївських руднях, в

Олександрівському заводі, в "холодній могилі" — Вілюйську. І про нього палко промовляє студент Жорж Плеханов.

Хіба може коли забути Богдан той ранок, той день?

Скільки там зібралося молоді робітничої, студентської! Поліцейські нишкавки відразу відчули щось підозріле, коли перші групи прибулих замовили в соборі молебень за "раба божого Миколу", а з лав у лаву передавали навіть не дуже пошепки: "Молебень за Миколу Гавриловича Чернишевського". То байдуже, що більшість із них була невіруюча, цей молебень був як виклик уряду, як вияв обурення, протесту. А з усіх кінців Петербурга поспішали студенти різних інститутів, училищ, університету, Медичної академії, приєднувалася робітнича молодь.

— Ми відслужили молебень за здравіє Миколи Гавриловича й інших мучеників за народне діло,— безбоязно виголошує Жорж Плеханов.— Ми зібралися, щоб заявити тут перед усім Петербургом, перед усією Росією нашу цілковиту солідарність з людьми такими, як Чернишевський. Наше знамено — їхнє знамено! На ньому написано: "Земля і воля селянину і робітнику!" Ось воно! Хай живе Земля і Воля!

Робочий парубійко років шістнадцяти раптом високо підняв древко, і немов вітер розгорнув над натовпом червоне знамено.

— Хай живе Земля і Воля! Хай живе соціальна революція! — залунало на площі. Та вже проштовхувалися до оратора, до фабричного парубійка Яшка Потапова, який підніс знамено, поліцейські, вони вже хапали і хлопців, і дівчат, котрі вигукували гасла, тягли їх за собою. Богдан не тільки кричав "За Чернишевського! За Землю і Волю!",— він так вправно орудував боксом проти поліцейських та двірників, що запам'ятався багатьом демонстрантам.

— Ну, парижанин, здорово ти їм між ребер надавав,— із задоволенням казали йому потім. А хто до того не знав Богдана

близько, був просто здивовано захоплений, як цей напрочуд гарний кароокий веселий хлопець виявився таким вправним та відчайдушним. Він тоді і втік із товаришами дуже спритно з площі і цим уникнув арешту.

Буряні студентські роки...

/ Выпьем мы за того,

Кто "Что делать?" писал, За героев его, За его идеал!

Де тільки, в яких кутках на зборищах, на вечірках не лунала ця пісня! Тільки сам він, великий страдник, не чув її, не знав; а чи відчував, як до нього тягнуться думки, побажання, співчуття тисяч, ні — мільйонів людей?! Може, їхня незрима сила і підтримувала його? Життя його було оповите таємницею, а втім, колись тайне стає явним. Навіть і в ті роки вряди-годи доносилися різні чутки. А забувати про нього? Ні, ніколи не забували, ніде, в найпротилежніших сферах.

Серед літераторів, з якими стрічалася мати, ще живучи в Петербурзі, дізналися, що якось на полюванні — навіть місце називали — в околицях Новгорода— імператор Олександр II розмовляв по-приятельськи з поетом Олексієм Костянтиновичем Толстим. Імператор спитав:

— Що нового діється в літературі? Толстой відповів:

— Ваша імператорська величність, російська література одягла жалобу з приводу несправедливого осуду Чернишевського...

Звичайно, старий гадав цим допомогти, але цар не дав закінчити. Він насупив брови і різко урвав:

— Прошу тебе, Толстой, ніколи не нагадуй мені про Чернишевського, — і круто повернувся від нього.

Літератори про це говорили з повагою до старого поета, який замолоду займав високі придворні посади, був близький до царевича і завжди як міг намагався допомогти літературній братії.

Серед лікарів ширилася ще одна чутка. Всесвіт-ньовідомий лікар — професор Сергій Петрович Бот-кін — врятував від складного захворювання одну коронованої особу. Коли його спитали, не напрямки, звичайно, а натяками через царедворців, що хоче він у нагороду, професор, не замислюючись, відповів:

— Переведіть Чернишевського в європейську частину Росії. Це єдина нагорода, яку я бажаю.

Він знав, у яких неймовірно жорстоких умовах острожного режиму, в жахливому кліматі, серед боліт, куди навіть пошта місяцями не дістається, перебуває в'язень. І які хвороби, в сотні разів страшніші за хворобу його коронованої клієнтки, неминучі для засланого. Навіть ліки, які професор радив сім'ї надсилати, Микола Гаврилович не одержував, і все частіше передавали з вуст у вуста, що його вже й в живих нема! Та професор знав, що він живий і треба його рятувати. Царедворці, що так люб'язно пропонували будь-яку нагороду, одразу дали зрозуміти, що така нагорода неможлива, і хай він ліпше про це не говорить своїм високим хворим.

Ну що ж, серед друзів-лікарів, студентів-медиків, молоді, серед письменників, журналістів — ще більше схиляння перед благородним професором і ще дужча ненависть до невмолимих суддів.

Водночас із Богданом Марковичем вчився в університеті старший син Чернишевського — Олександр. Вони були знайомі, товаришували. Богдан

заходив до нього додому, познайомився з дружиною Миколи Гавриловича — Ольгою Сократівною. По-різному ставилися до неї люди, та Богдан знав з дитинства, як ставляться звичайні помірковані, посередні і в усьому "правильні" люди до незвичайних для них своєю правдивістю і справжністю людських взаємин. Цю жінку любив Чернишевський. Він перед шлюбом попередив її, що знає, яка доля чекає його, бо він ніколи не буде осторонь боротьби,— вона, не вагаючись, навіки зв'язала своє життя з його. Він категорично заборонив їй їхати за ним у Сибір, як зробили жінки декабристів, але вона вірно чекала всі двадцять років, зрозуміла і не нарікала, коли на пропозицію написати "прошеніє" цареві про пом'якшення кари Чернишевський категорично відмовився. Про це розповів Богданові Олександр.

— Шевченко теж відмовився, — зауважив Богдан.

— Знаєте, що написав батько матері? Що вона мусить триматися. Сотні років минуть, а їхні імена пам'ятатимуть, і вони будуть людям милі. Мені здається, крім його переконань, які ніколи не зміняться, його ще тримає оце ставлення до нашої матері. Як він турбується про неї, її здоров'я, а сам запевняє завжди, що цілком здоровий і живе навіть "комфортабельно". Ще б пак не комфортабельно! — гірко зітхнув він.— Цілий острог на одного...

Так, про це вже знало багато людей — після Нерчинська, Кадаївських рудень, Олександрівсько-го заводу, де він відбув весь — весь! — строк каторги, цар не дав дозволу на вільне поселення навіть у Сибіру. Чернишевського таємниче перевезли у Вілюйськ.

Що знали про Вілюйськ? Дев'ять з половиною тисяч верст від Петербурга. Понад сімсот верст на північ від міста Якутська. Куди не кинеш оком — тайга. Сам Вілюйськ на березі річки Вілюю, наче в болотявій улоговині, а навколо тайга, тайга... і тиша... У тій улоговині

щось із тридцять будиночків та кілька якутських юрт... Невеличка дерев'яна церквушка, а на околиці "міста"—найбільша і най-солідніша будова між цією мізерією — острог, і в ньому лише один арештант — Чернишевський. Навколо тиша... Тайга... Взимку, що тягнеться безконечно, п'ятдесятиградусні морози... Проте однодумці, послідовники розробляють неймовірні плани втечі. Спроби провалюються. Вони закінчуються жахливо— арештом, вічною каторгою для сміливців, ще дужчим погіршенням режиму для Чернишевського. Декому щастить уникнути жорстокої кари, отак відчайдушного Лопатіна судили за проживання за чужим паспортом, не виявивши його участі в організації втечі Чернишевського. І просякають, просякають відомості про Вілюйськ, і ще дужче зацікавлюються люди, знову і знову перечитують твори непохитного ув'язненого проводиря, і вони стають дороговказами новим поколінням, новим молодим бійцям.

Ні сини його, ні Богдан і його ровесники-сорат-ники ще не знають, що в невеличкому місті Західної України "Що робити?" перекладає Іван Фран-ко. Роман перекладено в Сербії, Болгарії, він надихає болгарина Ботева. Про Чернишевського пишуть у Франції, Англії. І поки що лише небагатьом людям в Росії відомо, що про "видатного російського мислителя, блискучого економіста" Чернишевського, який "гине в лісистих болотах Сибіру", згадують і пишуть велетні людства, проводирі революційного руху, всесвітнього єднання робітників — Маркс і Енгельс.

Про все це дізнаються потім.

А поки що для всієї неосяжної Росії — він невгасимий смолоскип, і передають, дарують як най-дорогоцінніший дарунок один одному його заборонені фотографії.

...Все життя зберігатиме його фотографію тоді ще не відомий нікому юнак — Володимир Ульянов...

Выпьем мы за того, Кто "Что делать?" писал, За героев его, За его идеал!

...От згадався цей приспів студентської пісні і не дає спокою цілий день в Астрахані. А чи пізнав би його, коли б зустрів на вулиці, на бульварі? Може, він заходить сюди, до собору, милується краєвидом?

Звичайно, пізнав би! У мами здавна було його фото, і він ще малим бачив його — молодого Чернишевського, а нещодавно передавали потай — його останнє, певне, вже в Астрахані зняте, і Богдана вразило обличчя літньої людини з виразом невгасимої твердості, глибокої думки в очах. Богдан уявляв собі — от стрінеться високий, строгий, замкнений, такий, як на фото. А яким він і може бути? Відлюдний — не хоче спілкуватися з людьми, про це сказав верткий секретар у канцелярії генерал-губернатора. Нічого. Тільки б побачити його і вклонитися за все, за все.

* * *

Богдан Панасович блукав вулицями міста напів-азіатського, напівзвичайного провінційного російського, не привертаючи нічиєї уваги. Нічого особливого не було в його зовнішності літнього чоловіка з втомленим обличчям, млявими рухами — йде собі немолода людина чи в справах, чи просто прогулятися.

Так, уже "немолода", не схожа на "парижанина", що орудував боксом на Казанській площі Петербурга під час славнозвісної демонстрації, ні на "генерал-пропагандиста", як прозвали його, коли він виступав на студентських сходках, у робітничих артілях, на селі. Це в той час, коли він вважав, що мусить йти "в народ", інакше не зрозуміє життя людей і вони не зрозуміють їхніх стремлінь. Потім безконечні сперечання в гуртках, перегляд настанов... Він діяв у низових, первинних, але ж і там відлунювали незгоди, суперечності тих, що діяли у великих масштабах.

Зараз ятрили сумніви. Невже були непотрібні і ходіння в народ, і крайні висновки народовольців, їхні терористичні замахи, за якими слідували жорстокі репресії? Невже це все були непотрібні жертви?

А може, він сам просто втомився, далися взнаки втечі від арештів, обшуки, в'язниця, хвороба, а до того ж сімейні нелади з першою дружиною — Лі-зою. Спочатку вона поділяла його погляди, співчувала, а потім їй набридло все, вона не вірила в їхню діяльність, в нього. Казала, час уже йому вгамуватися. Що ж, їй потрібне було устатковане сімейне життя — росли діти. А він все вештався хтозна-де, кандидат фізико-математичного факультету зробився якимсь ремісником — то зовсім чорноробом, то жив на селі, то примушений був мерщій тікати з Москви, де жили один час, у Ростов-на-Дону. І завжди хтось таємниче приходив, треба було притулити, переховати, тремтіти. їй все це набридло. І він набрид, вона в нього не вірила.

І тут з'явилася, наче зірочка крізь хмари на темному небі пробилася, — Женя Голубовська. Вона дивилася на нього захопленими ясними очима, ловила кожне слово, вірила, що тільки він, він зможе повести її "в стан погибающих за великое дело любви".

Він намагався не замислюватися, що переважало для нього,— її ця віра в нього, віддане захоплення чи юність. Вона була вдвічі молодшою — 18—36. Що б там не було, він тільки в ній вбачав свій порятунок. З Лізою він розлучився. Мама жаліла Лізу, то була дочка її ще орловської приятельки. Як усе було заплутано! І тут саме його заарештували. Женя не відсахнулася. Вони вдвох з мамою приїхали до Новомосковська, де він сидів у тюремному замку. Звичайно, він найдужче сумував за Женею... а клопоталася і турбувалася мама... Зараз згадав її хворе, змарніле обличчя. Його вколов за-пізнілий докір.

Він-то не турбувався ніколи про матір, усе приймав як належне і тільки інколи, навіть якось за-судливо, питав: "Ну чому ж ти не пишеш? Чому ж все-таки ти відійшла від літератури?"

А вона відповідала лише мовчазним, строгим поглядом...

Він, син, не хотів заглиблюватися в її переживання. Заглиблюватися, намагатися зрозуміти — це ж брати на себе відповідальність. Підсвідомо він уникав, відштовхувався від цього. Йому, як усім синам, було ніколи.

Він мусив, він повинен був думати про неї, славну письменницю, яка перестала вірити в свій талант, своє покликання; свою працю і все своє багатство душі, вдачі віддала їм, синам — йому, маленькому Борі. "Певне, і чоловіка — Михайла Дем'яно-вича — слід залучити до "синів"! — гірко подумав Богдан. Як уже звикли "сини", всі сини на світі, що матері все віддають, всю душу і думки повинні віддавати. Ще добре, коли сини турбуються про їхнє матеріальне життя! У нього і цього нема...

Та він розуміє, для його матері не це головне. Головне, головне те, що він не мав ніякої відповідальності за її справжнє творче життя, а вона, вона була йому завжди другом на його кострубатому шляху, в його небезпечній діяльності.

Зараз, опинившись сам на сам, в незнайомому місті, в незнайомій горбі, він був після кількох місяців тюрми на відносній волі — до завтрашнього дня. І він немов підсумовував усе перед якимось вищим судом.

Хай їхнє побачення триватиме лише кілька хвилин. Хай великій людині нема ніякого до нього діла, і не зверне він особливої уваги на випадкового відвідувача,— це не має для Богдана значення. Він сам для себе мусить бути перед ним із щирою душею. Він мимоволі згадував своїх ровесників, друзів, соратників. Хто зневірився в політичній боротьбі, зайнявся наукою чи цілком дозволеною діяльністю з відтінком дозволеного лібералізму, хто просто скотився до зрадництва ідеалам юності. Але ж були такі, котрі не схилялися і уперто йшли вперед!

Богдан оглядав не тільки своє життя, а життя всіх "синів" покоління, що вийшло на шлях після батьків, борців славних шістдесятих років. Як він міг не побачити найславнішого їхнього проводиря? Живого. Він ще не вмер, не загинув.

Але ж і з його покоління вийшли відчайдушні герої, що загинули на шибениці, конають на каторзі...

Він, Богдан, був лише один із тисяч непомітних, скромних чорноробів великої справи, і хай які там неприємності не будуть після цього, — бо хоч і чемно-байдуже дали йому губернаторські лакеї адресу, — він-то знає — певно, взяли вже на замітку: тільки-но приїхав, одразу побіг до Чернишевського!

А може, після двадцяти років каторги він побачить таку стару, розбиту, немічну людину, якої абсолютно нема чого боятися. От навіть "негласное наблюдение" зняли, а лишився тільки "полицейский надзор" — як сказав за сніданком Титовський. Це були тонкощі і нюанси жандармської праці! Самим було смішно — навіщо тримати постійно трьох нишкавок для старигана!

Нічого, хай зовсім старий і немічний, хай строгий, як на фотографії, хай відлюдний і замкнений, Богдан мусить його побачити. Це його синовній борг.

* * *

Він немов задихнувся, і було важко підвести руку, щоб постукати в двері. Невже він так хвилюється?

— Заходьте, не зачинено! — почув він хрипкий голос.

Відчинив двері. Від столу метнулася невисока постать у темно-зеленому халатику. Так оце він... Невисокий, худорлявий, але навіть не

дуже старий на вигляд, а довге до плечей волосся ще густе і чомусь — відразу помітив і відзначив — не сиве, так, сивинки проглядали де-не-де в каштановій шевелюрі. Примружені очі глянули насторожено. Богдан згадав, як сказали в канцелярії генерал-губернатора: "Він нікого не приймає, ніде не буває, хоча його й запрошували до себе особи навіть з нашого вищого світу".

На мить Богдан злякався — що, як не вийде, не вийде ця жадана зустріч, навіть просто формальний уклін стане чимось недоречним. І в той же час його пройняло всього якесь безмежне співчуття до цієї невеличкої постаті в простенькому дешевому халатику. Кімнатка майже без меблів, тільки скрізь книги, не тільки на стінній полиці, а скрізь — на стільцях, ослінчиках і навіть на ліжку. І, певне, відірвав від роботи, бо на столі відкриті товсті фоліанти, напівсписаний аркуш паперу...

Богдане, що ж ти? Це ж той, хто "Що робити?" написав!..

І він уже не думав, що сказати, що вийде.

— Пробачте, я не міг не прийти до вас, не побачити вас. Миколо Гавриловичу, — мовив Богдан тихо і з такою шанобою, на яку лише спроможна людина. — Я син Марії Олександрівни Маркович, Марка Вовчка. Може, ви пам'ятаєте таку письменницю? Вона просила передати вам привіт.

— Син Марії Олександрівни?! — З обличчя Чернишевського враз зникли настороженість, може, навіть незадоволення, що порушили спокій праці.— Син Марії Олександрівни, Марка Вовчка,— повторював він радісно і вже обома руками тиснув Богданові руку, як доброму, жаданому гостеві.— Сідайте, сідайте, я радий вас бачити, дуже радий.

Він озирнувся по кімнаті. Тут навіть простої канапки не було. Не роздумуючи, Микола Гаврилович похапцем зняв з одного стільця книги,

переклав на стіл, підсунув Богданові, сам сів поряд, на якому сидів, працюючи за столом.

— Ви ще питаєте, чи пам'ятаю! Я обурений, що її забули! Я вважав і вважаю її величезним талантом! Ну, хай не такий, як Лєрмонтов і Гоголь, але одразу після них, одразу, вище за багатьох інших. Я радий, радий вас бачити. Он який — син Марка Вовчка! А як ви тут опинилися? У справах? Мандруєте?

Богдан усміхнувся.

— У державних справах. Засланий до Астраханської губернії. Завтра представлюсь віце-губернатору, він вже визначить, де мені жити. Здається, Красний Яр.

— Он як — Красний Яр. Це про нього писав один журналіст: "Шматок землі, навколо вода, а там височінь піднебесна".

— Аякже, це писав мамин знайомий — дивак фольклорист Якушкін. Ще й додав — Красний Яр збудований спеціально для строптивих.

— Виходить, і ви, син Марка Вовчка, з строптивих,— лукаво глянув на Богдана і поклав свою худу руку на його.— Ну, це все ж таки не так далеко від нашої столиці — Астрахані, — мовив він заспокійливо.— За сибірськими масштабами там і тисяча верст наче поряд! А тут що — скрізь волзька вода!

І раптом Богдан відчув — рідна людина. Усе йому можна просто розповісти, усім поділитися, порадитись.

— Давайте на ліжко сядемо, а то якось незатишно, надто вже офіційно,— сказав весело Микола Гаврилович, ніби перед ним відкрилися всі почуття Богдана. Та, певне, так і було. Обнявши гостя, він

підвів його до ліжка. Справді, на цьому вузенькому залізному ліжку все ж таки було якось затишніше, ніж на стільцях. І якось ближче.

— Он який вже син Марка Вовчка. А я ж її пам'ятаю молодою, на фотографії, — пояснив він, усміхнувшись. — Вона з Італії Бову — Миколі Олександровичу Добролюбову — надіслала. Як він зрадів тоді! Уже лежав дуже хворий, та сам коректуру її творів вичитував. Він про вашу маму стільки мені розповідав, неначе я сам її бачив і знав добре. А звичайно, знав, адже наша була, в "Современнике" її нашому друкували, раділи її творам. А познайомитися наочно не встиг. Миколу Олександровича ви, певне, не пам'ятаєте?

— Що ви, аякже, добре пам'ятаю. Ми в Неаполі розшукали Добролюбова, і так уже мама цьому раділа! Вони стрічалися майже щодня і ніяк наговоритися не могли. Всі гадали, що вони давні друзі. Ну чого я був невеличким тоді і не дослухався до їхніх розмов! — з щирим жалем мовив Богдан.— Більше гасав з хлопчаками, правда, заповзятими гарібальдійцями, і кричав з ними "Еввіва Гарі-бальді!".

— От і одправляють вас за це на острів строп-тивих,— пожартував Микола Гаврилович.— А що ж пише тепер ваша шановна мама? — спитав він.— Я щось останнім часом не стрічав її імені в журналах. Я все-таки стежу, намагаюсь стежити і надолужити все, що пропустив за той час. А от коли ще там,— він зробив рух головою, немов хотів показати туди ген далеко за гори, за ріки, за свої каторжні роки,— коли там мені щасливим випадком трапився її роман "В глуши", я його багато разів з насолодою перечитав... А от давно нічого не траплялося, ані її творів, ні про неї. Що ж Марія Олександрівна тепер пише?

— Мама давно не пише,— сумно відповів Богдан,— вона зовсім відійшла від літератури.

— Як?! — змахнув руками Микола Гаврилович. Богдан помітив — він був моторний, навіть дещо

екзальтований, розмовляв жестикулюючи, поли халатика, що весь час розпахувалися, йому явно заважали. І зовсім геть зникли думки про його старість, дряхлість, немічність.

Згадавши давні сперечання з приводу його роману, як деякі літературні естети казали, що все у нього від розуму, а не від почуття, що він сухий

/

педант, Богдан подумав: скільки у нього щирого почуття у всьому — не менше, ніж розуму!

А Чернишевський справді був здивований, його глибоко вразили слова Богдана.

— Хіба з ЇЇ талантом можна відійти від літератури, від праці, не писати?

— Вона часто хворіє останнім часом,— мовив Богдан, ніби мусив виправдати матір. Себе, себе хотілося виправдати хоч чимось!

— Ну що з того? Хай все-таки пише. В будь-яких умовах людям з талантом треба писати,— переконано сказав Микола Гаврилович.

йому хотілося розповісти, як він писав там — в Нерчинську, в Кадаївських руднях, в Олександ-рівському заводі, у Вілюйську... Він не розповів. Ніколи й раніше він не міг, не хотів хоч у будь-якому випадку ставити себе за приклад. Це було йому органічно не властиво. Може, колись, жартома, розповість своїм.

Він ніколи не розповів. За нього це зробили поодинокі соузники каторги, які вижили, дехто з сторожі, дехто з вілюйських жителів.

Він писав цілі ночі. Скільки повістей, романів він написав там! Він стільки передумав, пережив, перемислив, йому стільки треба було розповісти, передати людям. Але ж це було заборонено, загрожувало ще дужчою карою, і він все палив, що писав... Так, усе палив. Зовсім не як Гоголь, який спалив свої "Мертві душі", не з тих роз'ятрюючих міркувань, не з того душевного занепаду, що призвело Гоголя до такого самогубства — спалити свій твір. Він, Чернишевський, змушений був палити, і вартові дивувалися, коли вранці знаходили купи попелу. Пошепки переказували один одному. У Вілюйську це просякало і до обивателів — у маленькому селищі віддаля від острогу. Вони з подивом завжди дивились на худорляву постать, що блукає по боло-тявих околицях, і повторювали слова знайомих вартових: "Пише і палить. Пише і палить".

Хто міг знати властивості його надзвичайної пам'яті? Те, що було написано власною рукою, наче викарбовувалося навіки в голові. Раніше, в Кадаї чи Олександрівському заводі, коли він ще не був один на весь острог і поруч були соузники, збиралися довгими темними вечорами коло каганця або маленького ліхтарика, і він їм "читав" довгі твори, щоб якось розважити. Він перегортав сторінки книги, не даючи туди нікому заглянути, і як же був приголомшений один із товаришів, дізнавшись, що в його руках зовсім не роман, яким всі так захопилися, а якась давня-прадавня книжка духовного змісту, що випадково знайшлася в тюрмі. Тоді зрозуміли — він читав як по друкованому, напам'ять, не зупиняючись, те, що сам написав, спалив, але міцно тримав у голові.

А втім, дещо йому пощастило зберегти. Роман "Пролог". Він любив цей роман. У ньому оживали його друзі... Сераковський. Невже не пізнають Се-раковського? Він жадав, щоб образ друга лишився для "синів", для майбутніх поколінь. Невже не розберуться?.. Про це він нічого не сказав Богдану. Тільки згадав. Микола Гаврилович знову повернувся до Марка Вовчка.

— Я розумію, їй, певне, важко довелось, та й зараз важко,— мовив він.— її не оцінили по заслугах, але ж порятунок від усього — праця. їй

гріх не писати. От інші сучасні письменники пишуть, і бачиш, може, й правдиво змальоване життя, та якогось одного куточка, а в її романі я відчув життя всієї Росії, нашої бідолаги матінки Росії. Ні, їй не писати гріх. Я дуже радів, коли ми її друкували, і Некрасов радів.

/

— З Некрасовим, коли ми повернулися з-за кордону, вона добре познайомилася, вони друзями стали,— вставив Богдан.

Боже мій! Ціла епоха минула за той час, поки Микола Гаврилович був там, за тридев'ять земель!

Він не знав, яким рідним, близьким у всьому був їм Митя Писарєв, який вірш написав Некрасов мамі після його загибелі — "Не рыдай так безумно над ним"... Як утішала маму сестра Некрасова, щирий друг Ганна Буткевич. Про все, про все хотілося розповісти, про всіх. Та вони ж ще бачитимуться з Миколою Гавриловичем — адже в якому Ярі він не опиниться — чи Чорному, чи Світлому, чи Красному,— усі на Волзі! Якось-то приїздитиме до Астрахані!

А Микола Гаврилович сумно згадував Некрасова:

— От хто геніальний поет Росії. Ніколи його не забудуть. Я любив його, я схилявся перед його талантом. Його не розуміли багато письменників, пихатих літераторів, навіть із погордою дивилися на нього, а він вищий за них, та й за всіх, на багато голів. А яка надзвичайна людина! Він весь час допомагав моїй сім'ї, поки я був там. Коли б не він, сини мої, може б, і освіти не мали.

Про це Богдан знав і від Олександра, і від Ольги Сократівни — як турбувався про них Некрасов, та йому не хотілося зараз перебивати Миколу Гавриловича.

— їм, правда, ще мої щирі друзі допомагали, і я багатьом заборгував. Що поробиш,— розвів руками Микола Гаврилович.— От просто багатьом винний гроші і мушу працювати, щоб сплатити свої борги. Адже допомагали самі трудящі люди, не багатії якісь, тому я тепер не відмовляюсь від будь-якої праці. На жаль, мене ще не друкують. От надсилають переклади,— він показав на стіл.— Історію Вебера перекладаю, під псевдонімом, звичайно. Імені мого бояться. Старі друзі — видавці — все ж таки цим виручають. Що ж, я й цьому ради, із злиднів мушу і це робити.

Він говорив не скаржачись, спокійно, просто констатуючи і пояснюючи.

— Я задоволений, коли перекладаю книги розумні, варті уваги, що розбуркують читача, примушують мислити, та, на жаль, часто видавці не можуть надрукувати ані моїх коментарів, ані передмови чи післямови. Це дуже прикро. Але ж треба заробляти, сплатити всі борги, я не хочу, щоб вони тяжіли над моєю сім'єю. Проте від дріб'язкових, не корисних для читання книг я все ж таки і в моїх злиднях відмовляюсь.

Богдан трохи не скрикнув, таке обурення охопило його. Він, Чернишевський, після двадцяти років каторги сплачує борги! Мусить заробляти перекладацькою поденщиною, щоб мати можливість жити. Він, якому вся Росія заборгувала!

— А як жадається своє писати. Де там! Ще не скоро дозволять, а мені ж треба поспішати, немолодий вже...

Мабуть, на старі роки ще більша жадоба віддачі — передати все, що може бути корисним, весь досвід, знання, думки, і, певне, йому так боляче було витрачати час на те, щоб "сплатити борги". Скільки вже того часу загаяно, загинуло!

— Я, слава богу, нівроку, як той віл, можу тягти і тягти,— він з удаваною гордістю глянув на свої руки, і хоч бачив Богдан і ці старечі з синіми жилками руки, і нездоровий жовтавий колір обличчя (казали, що у всіх так буває, хто так різко міняє підсоння з північного на південне, та ще на таке, як у Астрахані), і хоча бачив Богдан зморшки на обличчі і худорляву постать,— чим більше вони розмовляли, тим більше знаходив він подібність з останнім фото, де його здивувала величність, глибокий, розумний погляд, весь обрис людини-мислите-ля, непохитної в своїх переконаннях.

Але це не віддаляло. Поруч із глибокою пошаною росла любов, просто любов до цієї незвичайної Людини, бажання зробити для неї щось приємне, радісне.

— А я ж учився водночас з вашим сином Сашею в Петербурзькому університеті і знайомий був з Ольгою Сократівною,— сказав він.

— Справді? — дійсно зрадів Микола Гаврилович і обняв Богдана.— От шкода, от шкода, Ольга Сок-ратівна саме поїхала до Саратова, клопочеться, щоб мені туди дозволили переїхати, вона ж тут зі мною, весь час піклується про мене, а сама зовсім підірвала здоров'я.— В голосі його бриніла ніжність. — Скільки я їй турбот та клопоту завдав! Хоч би тепер уже мала можливість спокійно пожити, полікуватися. Коли б дозволили до Саратова переїхати. Рідні місця, рідня, друзі.— Раптом сумно додав: — Мало вже лишилося моїх Друзів-ро-весників. Некрасова нема... Я плакав, коли дізнався про його смерть... Ви любили Некрасова?

— Ще б пак! Та ми, молодь, знали всі його твори напам'ять. Було, жодна наша вечірка, зборище не минали без того, щоб хтось не прочитав "Железной дороги" або "У парадного подъезда" або щоб не проспівали "Выдь на Волгу, чей стон раздается над великою русской рекой?"

Микола Гаврилович і сумно, і задоволено покивував головою.

— А ви знаєте, що ще всі співали, обов'язково співали по всіх кутках Росії? — з захватом продовжував Богдан і тихенько, майже пошепки, але ще молодим гарним баритоном проспівав:

Выпьем мы за того, Кто "Что делать?" писал, За героев его, За его идеал!

— Ну що ви, що ви! — замахав руками Микола Гаврилович і засміявся, як дитина, та одразу зняв окуляри і протер їх. Вони були вологі не від сміху.

— А от зараз нам і випити нема чого, хіба що чайку,— заметушився він.

— Так і ми ж частіше самий чай пили,— усміхнувся Богдан,— не турбуйтеся, бога ради, пізно, треба йти.

— Ні, ні, посидьте ще трохи. Зараз запалю лампу.

Вони говорили, говорили, не помічаючи, як минає час, і справді надворі зовсім засутеніло. Це на півдні так одразу спадає темрява. Треба було запалити невеличку настільну лампу.

—■ Як добре, що ви прийшли,— казав Микола Гаврилович.— Подякуйте мамі за незабудь. Я вважаю її другом, хоч і не бачилися наочно. Моїм другом був незабутній Тарас Шевченко, а в Кадаї ми були разом з Андрієм Панасовичем Красовським. Які друзі з України! Які люди! — І раптом твердо, наказово мовив: — Повинна, повинна писати Марія Олександрівна, і зараз найперше хай свої спогади про нашого Бова-Добролюбова напише. Я укладаю про нього книгу. Передайте їй цю мою просьбу, мій привіт і шану.

І, наче підкоряючись якійсь внутрішній логіці думок і почуттів, згадав замислено:

— З мене сміялися, лагідно сміялися якути, вони всі до мене добре ставилися, хороші люди. Навесні, коли можна було вже мені гуляти, я дуже полюбляв розрихлювати сніг, давати шлях невеличким струмочкам. Якути питають: що ти робиш? А я їм кажу: я їх з-під арешту звільняю, хай течуть, хай у велику ріку течуть, тоді з них сила буде. Сміялися якути. Знаєте, славний народ, добрий, добрий І розумний, тільки забитий, неписьменний, скрізь злидні, хвороби, гніт. Надивився, як везли, я там на простори. Які простори! Тисячі верст — дурниця. А ріки які! Любив я струмочкам допомогти, щоб у велику ріку текли. — І додав, з мить помовчавши: — І Росія вся — велика ріка.

— Недарма кажуть: "Добре ріці з потоками",— зауважив Богдан.

— Так, так. Я вірю в наш народ, в усі народи її, і численні і малі. Революцію тільки й зробить весь народ: коли весь народ встане, тоді все докорінно зміниться. Для цього нам усім працювати треба.

Вже кілька разів Богдан підводився, щоб іти, але говорили,говорили.

І він сам одверто розповідав Миколі Гавриловичу про всі свої труднощі, роздуми, зневір'я в свої сили. Але все це вже зараз здавалося йому самому не вартим особливих тривог, болю і страждання, хоча слухав його Микола Гаврилович уважно і розумів, розумів з півслова. Та що були всі його турботи, тривоги перед цим непохитним, великим духом, який, не згинаючись, проніс через усі тортури свою віру в народ, в неминучість перемоги світлого майбутнього, зберіг свої переконання, не поступився нічим, нічим! А щодо свого особистого життя — лише така звичайна людська занепокоєність: віддати борги всім, хто позичав, допомагав, авансував. Навіть уряду він не хотів бути винним, боржником, за витрати зворотного шляху з Вілюйська!

Непомітно минуло близько п'яти годин, а Богдан гадав, що коли на п'ять хвилин зайде, то й те щастя!

А втім, треба було йти. Та він прийде, неодмінно приходитиме, приїздитиме з будь-якого Яру, поки Микола Гаврилович в Астрахані.

— Треба йти, — сказав Богдан, зітхнувши.

— Так, треба йти, — з жалем мовив і Микола Гаврилович. І знову йому захотілося поділитися спогадом. — Знаєте, в останній рік у Вілюйську я міг ходити в гості до вілюйців, багато хто з них запрошував, але ж завжди мене вартовий проводжав і мусив чекати на морозі. Ну, я через це й припинив ходити. Що ж їм, бідолагам, мерзнути! Люди ж. Вартові і до мене непогано ставилися, тільки от їх часто міняли. Тільки звикне, повчу грамоті, книжки почне читати, додому вже сам листа написати зможе,— ан тут нових надсилають.

— Може, тому й змінювали, що звикали до вас і чомусь навчалися,— зауважив Богдан.

— Може, —погодився Микола Гаврилович,— так як же інакше? Не своєю охотою там опинилися, солдати, прості собі, неписьменні, затуркані, самі всіх бояться.

Ще постояли з півгодини, вже наказував, щоб Богдан одразу, як влаштується, написав, навідався.

— Може, з роботою треба буде допомогти.

— Я б переклади охоче взяв, мови я добре знаю — французьку, як рідну, і німецьку.

— От, от, до мене Солдатенков, старий видавець, дуже добре ставиться.

Він провів у сіни. Взялися за руки попрощатися. Раптом у Богдана вирвалося:

— Можна мені вас поцілувати? — і міцно обняв його.

— Я й сам хотів вас про це попросити,— прошепотів Микола Гаврилович, цілуючи Богдана, який не міг від нього відірватися. А той, як сина, цілував його і примовляв: — Слухайте, слухайте, ви вже не юнак, але ж я старий, старий стариган,— будьте обережні...

Це була батьківська просьба синові. Йди своїм обраним шляхом, але для матері, для мене, для праці, боротьби бережи себе...

Богдан вийшов збуджений, схопився раптом за груди, немов не вистачало повітря, а хотілося широко вдихнути — всім єством. На вулиці було порожньо, безлюдно. Можливо, за ним стежили ниш-кавки. Чорт з ними! За всіма не встежать! А ручаї течуть у велику ріку!

Хотілося швидше поділитися своєю радістю.

З ким поділитися? Навіть не з коханим дівчам — Женею. Мамі, мамі, славному Марку Вовчку треба швидше написати. Він повинен їй допомогти.

"Мамо, моя дорога!

Насамперед я передаю тобі привіт від людини, якій ми з тобою недостойні розв'язати ремінь на взутті".

Отак він їй напише.

Він напише про це побачення, про це щастя, цей дарунок долі, який він одержав у перший день свого астраханського заслання.

Він напише їй:

"Голубонька моя, спробуй пересиль себе, хороша моя, будь ласка, берись до роботи. Твій розум не втратив своєї гостроти, твоя душа, як і раніше, світла і чула. Ти можеш добре писати, я в тому глибоко переконаний. Скільки разів я тобі це казав. А тепер така підтримка, як думка Миколи Гавриловича..."

Він їй про все докладно напише.

Він ішов безлюдними вулицями незнайомого міста, і йому не хотілося повертатися до гостиниці. А що, як Титовський зустріне його, п'яним голосом

почне розповідати, де та як гуляв, примовляючи: "Люблю Астрахань! Культура!"

А йому, Богданові, жадалось зберегти нерозпле-сканим, незайманим цей дар долі.

Він уявив собі, як на далекій, суворій Півночі нахиляється Микола Гаврилович до кожного маленького ручайка і розчищає йому шлях,

* * *

І він, Микола Гаврилович, довго не міг заснути. Сидів за столом, підперши руками голову, і теж був під враженням несподіваної зустрічі... Може, він саме тому все витримав, що стільки людей думали про нього, згадували,— усмішка з'явилася на його обличчі,— і... співали! Він наче знову почув пісню, і тільки здавалося — звідусюди лунає бадьоро, завзято багато молодих голосів:

Выпьем мы за того, Кто "Что делать?" писал, За героев его, За его идеал!

І він не витирав окулярів...

...Добре ріці з потоками. Вона ніколи не висхне.

1978 р.